

հոգիները բուն արքայութեան կամ դժոխքի մէջ չեն, ուրեմն Պետրոս ու Պողոս Առաքելները, մեր Գրիգոր Լուսաւորիչը, Յուդան և բոլոր մեռած չարագործները ներկայիս միեւնոյն կացութեան մէջ են. մանաւանդ թէ, արդարեւ մասամբ տրտում են որովհետեւ չեն վարձատրուած, իսկ մեղաւորները՝ ուրախ, որովհետեւ իրենց պատիժը յետաձգուած է: Ապա մանրամասնորէն կը փաստէ անմիջական հատուցումի վարդապետութիւնը¹⁹:

Այս է Մխիթար Արքայոց հարազատ միտքը և տեսութիւնը: Հետեւաբար Գերշ. Հեղինակին ուսումնասիրութեան մէջ ներկայացուածը՝ իրականութեան մէջ բոլորովին հակառակն է Մեծ Սերարտացիին հարազատ վարդապետութեան, արդ ինչ-

(19) Մեկն. Մատթէի էջ 407-410:

Մխիթար Արքայոց կ'ընդունի նաեւ քաւարանի վարդապետութիւնը. կ'ապացուցանէ անոր գոյութիւնը Մատթ. ԺԲ. զւրկուն 32-րդ համարը մեկնելու պահուն. մեկնողական, աստուածաբանական փաստերուն վրայ կ'աւելցնէ նաեւ Հայ Եկեղեցւոյ դարաւոր ծիսական աւօթքներէն ու արարողութիւններէն վկայութիւններ. էջ 283-284, Հմմտ. նաեւ «Գիրք Քրիստոնէականի վարդապետութեան» վ. նկատի 1725, էջ 115. 1750, էջ 98-99: «Քրիստոնէական վարդապետութիւն» մանկական պատկերախաղերով, ապ. վ. նկատի 1737, էջ 96-97:

պէս բացատրել այս իրականութիւնը. նոր յայտնութիւն, սխալ մեկնութիւն թէ կամաւոր քողարկում հշմարտութեան:

Բանասիրական ողջամիտ սկզբունքներու համաձայն, հեղինակի մը կարծիքը պէտք է ամբողջական ներկայացուի, հեղինակի մտքին պէս և ոչ թէ ճարտար և անուշիկ կախման կէտերով (....) փոփոխուած: Այո՛, կախման կէտեր ներելի է գործածել կրկնութիւններէ կամ աւելորդ խորհրդածութիւններէ խուսափելու համար, բայց ներելի չէ՛ երբ հատուածը տարրեր խմստ և մեկնութիւն կրնայ առնել. որովհետեւ այդ պարագային՝ բնագրի յիշատակութիւնը ուրիշ բան չէ՛, բայց եթէ բնագրի կամաւոր խեղաթիւրում:

Արդեօք Գերշ. Հեղինակը բանասիրական այս մեթոտով կը մօտենայ մեր սրբազան մատենագրութեան բնագիրներուն, նոր յայտնութիւններ բերելու համար. անշուշտ չենք ուզեր ի յառաջագունէ տալակուսիլ այս մասին, բայց նաեւ չենք կրնար լռութեամբ անցնիլ, ուստի մեր քննական ներածութեան Բ. մասը այս հայեցակէտով պիտի կատարենք յաջորդ թիւով:

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ

(Շարունակելի)

Այս տարուան «Բազմավեպ»ի 7-12 միացեալ թիւերը մէկ հատորով նուիրուած պիտի ըլլան Մխիթար Արքայոց մահուան 200-ամեայ Յիշատակին:

Տես մեր ծրագիրը «Բազմավեպ»ի կողքին 3-4րդ էջերուն վրայ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՌԱԶՄԱՆՔԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Շար. տե՛ս Բազմավեպ 1949, էջ 28)

Բ. - ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆՑ

Շինարարական արուեստին մէջ՝ ռազմական ճարտարապետութիւնը զրեթէ նոյնքան հին է որքան մարդու առաջին շինուածքը: Որովհետեւ՝ պատերազմը զոյւթիւն ունեցաւ նախ քան բնակարանին շինութիւնը: Այնպէս որ, երբ առաջին մարդը կը փորձէր իրեն համար բնակարան մը շինելու, աչքի առջեւ ունեցաւ թշնամիին՝ մարդ թէ՛ զազան՝ յարձակումներէն պաշտպանելու մտասկզբումը և ջանաց ըստ այնմ ձեւաւորել իր բնակարանը: Իրականին մէջ՝ առաջին բնակարանը ամրոցի մը նախատիպը եղաւ:

Յետոյ՝ շատ մը մարդիկ ջանացին միատեղ պաշտպանել իրենց բնակարանները և առ այդ յղացան շինութիւններ և շինուածաձեւեր, որոնք աւելի յարմար կերպով պիտի պաշտպանէին իրենց բնակավայրերը:

Դարերու հոլովումին մէջ այդ շինուածքները փոխեցին իրենց կերպարանքը և քէֆնիքը, զիրար ոչնչացնելու միջոցներուն կատարած «յառաջընթացութեան» համընթաց:

Որքան առեն որ կուր կ'ըլլար նետով ու նիզակով, զոյւթիւն ունեցան հսկայ պարիսպներ, անմեքենա զգեստներ և անբռնարարի աշտարակներ, որոնց զանազան զինքներով պիտի անդր կը մնային նետերու թիթեւ սլաքները և բարաններու փոքրիկ քարէզուները:

Այս պարիսպներու ետեւ, հսկայ զգեստ-

ներու և աշտարակներու շուքին տակ մարդկութիւնը կ'ապրէր աստիճան մը աւելի ապահով:

Ձեմ զիտեր ո'ր խելացին մէջտեղ հանեց վառող, ուրիշ մը թնդանթը և ահա մէն ինչ սկսաւ թաղուիլ ու անհետանալ երկրի մակերեսէն:

Բարձրաբերձ պարիսպները փլան և տեղի տուին խաւերու և փոսերու: Ամբարտաւան զգեստները վերածուեցան հողատարներու և հսկայ աշտարակներ՝ զետեւիտը ապաստանարաններու: Եւ ատկից ի վեր ռազմական ճարտարապետութիւնը չհամարձակեցաւ զլուր վեր բարձրացընելու և երկրի մակերեսէն դուրս գալու: Ընդհակառակն, ան սկսաւ խլուրդի նման հողը փորել, ամբակուս փաղուղիներ և զետեւիտը սրահներ շինել:

Հայկական ռազմական ճարտարապետութիւնը մինչեւ այս շրջանը զալու պէտք չունեցաւ: Ան մնաց՝ քաղաքական աննպաստ իրադարձութեանց պատճառաւ, կուր զիւցաղնական շրջանին մէջ, երբ բարձրաբերձ պարիսպներն էին որ կուտային առաւելագոյն ապահովութիւնը:

Ռազմական ճարտարապետութեան տեսակէտով առաջին շինուածքը եղաւ «պատնէշ»ը, շինուած հողէ, քարէ և կամ նոյնիսկ փայտէ, հովմայեցիներու շինածներուն նման:

Պատնէշին զերը տաւելապէս ռազմավարական է, անոր պաշտօնն է թշնամիին յարձակումին սաստկութեան թափը կուտրել, և անոր ճակտին միութիւնը խանգարելով՝ զայն աւելի զիւրաւ հարու-

ծել: Պատենէշը վերջնական բուն ամբողջութիւնը չէ, այլ անոր մէկ յառաջացեալ մասը: Այս կարգէն է նաեւ փոքր կամ խրամը որ կը դրուի պատենէշին եւ կամ բերդին առջեւ եւ որ ջուրով ալ կը լեցնեն, թըշնամիին գործողութիւնները խանգարելու, դայն վհատեցնելու եւ ամբողջեցնելու դայն հետեւ կեցնելու համար: Փոսին եւ բերդերուն միջեւ կը մնար որոշ միջոց մը, Բէրիվոյ-ը Բիւզանդացոց, ուր բերդին պահակապարբը նախ կը կռուէր կռնակը բերդերուն տուած: Բիւզանդիոնի դրաման օրը թուրքերէն, Կոստանդին Տրակասէս՝ Բիւզանդիոնի ԺԳ. եւ վերջին կայսրը, կը կռուէր Ս. Ռոմէնի (Թօր Գարը) դրան առջեւ Բէրիվոյ-ին վրայ⁽⁵⁾:

Բուն ռազմական շինութիւնները պարիսպներն էին: Ասոնց սարքուածքը այնպէս պէտք էր ըլլար որ թշնամին ա'լ անոնցմէ աւելի անդին չկարենար յառաջանալ: Ուրեմն՝ պարիսպներուն դերը մնալուն ըլլալուն, ճարտարապետական կատարեալ արուեստ մը կազմեց անոնց շինութեան ձեւը եւ եղանակը:

Հսկայ քաղաքներ իրենց ամբողջ հարստութիւններով, պալատներով եւ բրնակաթեմքերով կ'ապաստանէին պարիսպներուն ներկայացուցած ապահովութեան: Եւ որպէսզի այս ապահովութիւնը աւելի կատարեալ ըլլար, կը կառուցանէին քանի մը շարք պարիսպներ, որոնք մէջ ընդ մէջ, աւելի զօրացուած էին, — ռազմական տեսակէտներէ մղուած, — աշտարակներով, փոքր դղեակներով:

Պատմութեան մէջ կը տեսնենք օրինակը կայսրութեան մը, որ ապրեցաւ դարեր

մի միայն իր մայրաքաղաքին մէջ ամփոփուած, անոր քանի մը շարք պարիսպներուն շնորհիւ: Սա Բիւզանդական կայսրութիւնն էր եւ քաղաքը՝ Բիւզանդիոնը:

Սակայն, ոչ միայն քաղաքներ իրենց պաշտպանութեան համար կառուցին պարիսպներ, այլ եւ ամբողջ երկիրներ, իրենց սահմանադրութիւնն երկայնքին շինեցին հսկայ պարիսպներ, օտար արշաւանքներէ պաշտպանելու համար երկիրը: Օրինակ Չինաստանի հիւսիսային սահմանին հոգակաւոր մեծ պարիսպները՝ հարիւրաւոր մղոն երկարութեան վրայ:

Դղեակը՝ ռազմական տեսակէտով պարիսպին կրճատումն է: Երբ պարիսպը կը շինուի պաշտպանելու համար մի միայն իշխանին եւ կամ թագաւորին բնակարանը, շինուածքը կը դառնայ դղեակ, ուր բնակարանը եւ պարիսպը կը նոյնանան իրարու հետ եւ կը կազմեն մէկ ամբողջութիւն մը: Յաճախ՝ այս դղեակները կ'ընդլայնուին քաղաքը պաշտպանող պարիսպին շարքին մէջ, անոր մէկ կարեւոր եւ զօրագոյն մասը կազմելով: Այսպէս է պարսկան Բիւզանդիոնի Պլաշէրի դղեակին եւ կամ Բագրատունեաց միջնաբերդին, Անիի պարիսպներուն վրայ:

Իսկ աշտարակը պարիսպին եւ կամ դղեակին մէկ մասն է, ռազմական նկատումներով շինուած:

Երբ շինութիւն մը կը հասնի պարիսպի, դղեակի եւ կամ աշտարակի մը հսկայ կառուցումին, այլեւս ան կ'իյնայ բոլորովին ճարտարապետութեան սահմաններէն ներս:

Գ. — ԶԷՆՔԵՐ ԵՒ ՌԱԶՄԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ ԴՐԱՄՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐՈՒ ՄՕՏ

Մեզի համար, որ կ'ապրինք մեքենական անակնկալ եւ անշարժի վարպետութիւնը դարձ մը մէջ, թերեւս դժուար ըլլայ երեւակայել այն կռուի զէնքերն ու միջոցներ

ըր զոր մեր նախնիք կը դործածէին: Թերեւս անոնք տղայական ալ երեւին: Այսու հանդերձ՝ նախկին ճակատամարտները նուազ արկնաւոր եւ կորստաբեր չէին: Օրինակ՝ Տղմուտի ափին, Աւարայրի դաշտին մէջ ճակատող 60,000-նոց հայկական բանակը կու տայ աւելի քան հազար մեռեալ եւ ո՞վ դիտէ քանի վիրաւորներ, որոնք պէտք են հաշուել եռապատիկը կամ քառապատիկը մեռնողներուն: Ինչ որ ցոյց կու տայ թէ նախկին ճակատամարտները նոյնքան կորստաբեր էին քան այսօրուանները: Եթէ զէնքերը նախնական էին, բայց նուազ կատաղի չէր պայքարը, ուր կռուողին Ֆիլիքական ոյժը մեծ դեր կը խաղար:

Նախնեաց գործածած զէնքերը կը կրեն իրենց մէջ այսօրուան զէնքերը ձեւաւորող բոլոր դադափարները: Այսօրուան հրացանաձիգներուն փոխարէն կը գտնենք կատաղիները: Նախնեաց բաբանը (catapulte), որ հսկայ քարեր կը նետէր պարիսպներուն դէմ, կը ներկայացնէ իր մէջ այսօրուան թնդանոթին դադափարը, փիղերը եւ ռազմականքերը կ'ուրուագծեն ներկայի հրասայլերը: Հին հելլենները ծրածումը կը գործածէին թշնամի բանակը կազմալուծելու համար: Անիւրազ՝ հոռմէական բանակակետը նետել կու տար թունաւոր օճերով լեցուն դամբիւղներ: Իսկ միջին դարուն՝ պաշարուած քաղաք մը հրկիզելու համար, պաշարողը՝ թուրքիկներու միջոցաւ հրափառ նիւթեր կը թափէր տուններուն վրայ: Բիւզանդացիք հրափառ հեղուկ մը կ'ը գործածէին թշնամի նաւերը եւ կամ պատերազմական փայտաշէն գործիքները հրկիզելու համար:

Այս բոլորը կը գտնենք այսօր ալ, թունաւոր կաղերու, օդային հրձիգ ուժակոծութիւններու եւ կամ բոցարձակ մեքենաներուն մէջ:

Բերդերուն վրայ յարձակող թշնամին, կը ջանար պարիսպներուն վրայ գտնուող

պաշտպան զօրքը վանել իրենց դիրքերէն, նետաձուլութեամբ եւ ուղղակի պատերէն վեր մագլցելով, շարժուն սանդուխներու միջոցաւ: Կը շինէին նաեւ հսկայ փայտաշէն շարժուն աշտարակներ, որոնք զինուորներով լեցուն, կը մօտեցնէին պարիսպներուն: Այդ աշտարակներէն եւ սանդուխներէն էր որ կը ջանային խուժել պարիսպներէն ներս:

Բերդը գրաւելու ուրիշ միջոց մըն ալ կար, որ կը կայանար փայտէ շարժուն աշտարակներու վերի յարկէն կռուելով հանդերձ, ստորին յարկէն ջանալ ուղղակի պարիսպը քանդել, եւ կամ ճեղք մը, խրամատ մը բանալ, որմէ կարելի ըլլար ներս խուժել:

Բերդը պաշտպանողներն ալ կը ջանային մօտեցող թշնամին նետահարել, անոր սանդուխները քանդել, փայտաշէն աշտարակները հրկիզել:

Այս երկուստեք պայքարին մէջ՝ ան որ ցոյց կու տար աւելի ոյժ եւ ճարտարութիւն՝ կը յաջողէր յաղթել միւսին:

Սակայն, շատ քիչ անգամ է որ կը տեսնենք պարիսպները իրապէս քանդելով՝ ներս խուժումի օրինակներ: Յարձակող ամէն բանակի տրուած չէր ունենալ Երիւքովի չեփօրները: Եթէ թուրքերը յաջողեցան Բիւզանդիոնի պարիսպներուն մէջ ճեղք մը բանալով ներս խուժել, ասիկա շնորհիւ այն բանին եղաւ, որ անոնք գործածեցին պաշարման առաջին թնդանոթը, քրիստոնէութիւնը ուրացած հունդարացիէ մը շինուած:

Այդ թուականէն սկսեալ պարիսպները եւ բերդերը կորսնցուցին իրենց կարեւորութիւնը եւ տեղի տուին հետզհետէ այնպիսի շինութիւններու, որոնք կը դիմանային թնդանոթներու հարուածներուն:

Ուրեմն, մինչեւ թնդանոթին երեւնալը, պարիսպներն ու բերդերը կը շինուէին հաստատուն, դիմանալու համար թշնամին քանդումի փորձերուն, եւ այս պատ-

(5) Տուրքա՝ կը պատմէ թէ Կոստանդին Ս. Ռոմէնի դրան առջեւ Բէրիվոյ-ին վրայ կռուած տեսնեն էր որ նիզակի հարուած մը ստացաւ դէմքին, բայց յաջողեցաւ սուրի հարուածով մը ըստպանել այդ հարուածը տուող Ենիշէրին, բայց նոյն պահուն ան ստացաւ սուրի ուրիշ հարուած մը կռնակէն եւ ինկաւ մեռած:

ճառաւ ալ անոնք կ'առնէին ճարտարապետական որոշ դրութիւն մը :

Պատմութեան մէջ կը հանդիպինք դանազան շինուած ձեւերով պարիսպներու : Իւրաքանչիւր երկիր իր տրամադրութեան տակ ունեցած շինուածանիքներուն համեմատ կը կառուցանէր իր զինուորական շինութիւնը :

Եզրիտական պարիսպները, որոնց հետքերուն դեռ կը հանդիպինք Սէմէնէի, Ապլիտոսի եւ Մէտինէթ-ապուլի մէջ, կը շինուէին ընդհանրապէս կաւէ, որուն դանդաղութիւնը մէջ կը զետեղէին փայտէ խոշոր զերաններ : Այս զերաններուն զերը կը կաշանար դանդաղութիւնը դանազան մասերը իւրաքանչիւր զոգելու եւ արտաքին հարուածներու ազդեցութիւնը կանոնաւորաբար ամբողջ զանդուածին մէջ բաշխելու⁽⁶⁾ :

Այս պարիսպները դանդաղութիւնը հըսկայ, քառակուսի աշտարակներով ամրացուած էին : Այս աշտարակներն ալ շինուած էին միեւնոյն նիւթէն՝ կաւէ :

Քաղաքացիք եւ Ասորեստանցիք Միջագետքի մէջ վարպետ դարձած էին հսկայական բերդեր եւ պարիսպներ շինելու մէջ :

Բարելոնը՝ իրական պարսպապատ նահանգ մը դարձած էր, պարիսպներէն ներս իր ունեցած մշակեալ դաշտերովը, որոնք պաշարումի ատեն՝ քաղաքին սնունդ կը հասցնէին :

Միջագետքի մէջ քարը առատ չըլլալով, զայն կը վերապահէին միայն պարիսպներու խորիւրդներուն շինութեան համար, իսկ մնացած մասը կը կառուցանէին հողէ չեփած աղիւսներով : Այս պարիսպները, որոնք ամրացուած էին քառակուսի աշտարակներով, կ'ուսնենային մօտաւորապէս 20

մեղրի հաստութիւն մը. դանդաղութիւնը հաստութեամբը փոխարինելու համար շինուածանիքին ներկայացուցած թերի տոկոսութիւնը :

Ընդհանրապէս կարեւոր բերդերը կ'ուսնենային պարիսպներու բազմաթիւ շարքեր : Բարելոնական պարիսպները կը կառուցուէին երեք շարքի վրայ : Իւրաքանչիւր շարքի աշտարակները այնպէս մը շարուած էին որ իրար չէին կրնար խափանել եւ պաշտպանութեան համար իւրաքանչիւր աշտարակ իրեն վերապահուած զերը կը խաղար առանց միւսներէն նեղուելու եւ կամ անոնց արդելը ըլլալու :

Քանի որ այս պարիսպները հողէ էին, ուրեմն թափանցիկ էին անձրեւի ջուրին, ինչ որ դանդաղ իր ատենին պիտի քայքայէր : Այս անպատահելութեան առաջը առնելու համար հողի դանդաղութիւնը մէջ կը զետեղէին ջրահաւք շինութիւններ (drain) : Այս շինութիւնները կազմուած էին քարի կտորտուքներու դէզերէ : Ասոնց չորհիւ հողին մէջ հաւաքուած ջուրը կարելի կ'ըլլար դուրս հանել եւ պարիսպը զերծ պահել խոնավութեան անպատահելութիւններէն :

Հողէ այս հսկայ թուփերը քանդելու համար թշնամին կը փորէր գետնափոր անցքեր : Բայց ասոր դէմ ալ պաշտպանութիւնը համար, ասորեստանցիք կը շինէին իրենց բերդերուն տակ մասնաւոր գետնափոր խուցեր՝ ուրկէ դէտեր մօտիկ կ'ընէին թշնամիին ընդերքերիւրեայ աշխատութիւնները եւ շարժումները եւ ըստ այնմ հակամիջոցներ ձեռք կ'առնէին :

Պարսկական բերդաշինութիւնը չի տարբերիր Ասորա-քաղաքական ռազմաշինութիւններէն : Պարսիկներն ալ կը դործածէին չեփած կաւէ աղիւսներ : Այս ամբողջութիւններուն ոյժը կ'աշխատար աւելի շինուածքին դանդաղութիւնը եւ յարգարումի ձեւին մէջ՝ քան շինուածանիքին հաստատութեանը⁽⁷⁾ :

Հելլենական ռազմաշինութիւնը կը ներկայանայ դանազան ձեւերու տակ, համաձայն դարաշրջանին : Հոմերոսի նկարագրած բերդերը կազմուած էին դանդաղութիւն խոշոր քարերու շարուածքով մը : Այսպէս շինուած պարիսպներուն արտաքին կողմը դրուած էր փայտաշէն նախապատնէշ մը :

Խոշոր քարերու շարուածքով կազմուած այս պարիսպները՝ ներքսպաշէն կամրացուէին պարիսպի դիմին ուղղահայեաց ուրիշ պատերով, ինչպէս ցոյց կու տան Տրովաթայի եւ Թիբենթի աւերակները : Ասոնք Միսենական շրջանի շինութիւններն են : Այս շրջանէն վերջ կը դանդաղ լիւզիական շինութիւնները, որոնք սակայն շատ չեն տարբերիր նախորդներէն : Միակ զուլիսաւոր տարբերութիւնը այս երկու շրջաններուն մէջ՝ կ'աշխատանքներու ռազմական յարգարումին, աշխատանքներու շինութեան մէջ : Լիւզիական շրջանին է որ առաջին անգամ ըլլալով երեւան կու դան կըր աշտարակները : Այս շրջանին կը պատկանին այն բոլոր պարիսպները որոնք կը կոչուին Կիկլոպեան եւ կամ Պէլապեան :

Բուն հելլենական պարիսպը, շինուած ըստ Թիլոն բիւզանդացիի կանոններուն, կազմուած էր քարաշէն հսկայ պատէ մը, ամրացուած ներքին կողմէն որմահեններով ((contrefort)) եւ հողէ թուփով մը, որ պարիսպին գաղաթէն կ'իջնար աստիճանաբար, կազմելով պատին կրթնած եռանկիւնի թուփ մը :

Աթէնքի պարիսպներուն շինուածքը աւելի համեմատ էր, անոնք կազմուած էին քարէ խորիւրդի մը վրայ կառուցուած եւ տանիքով ոտք հաստութեամբ աղիւսէ պատէ մը : Այս պատին գաղաթին կ'աշխատէր, ինչպէս եզրիտական, ասորա-կան եւ պարսկական պարիսպներուն վրայ, անցք մը՝ ուրկէ աստամաւոր բաց-

ուածքներու ետեւէն զինուորները կը հարուածէին թշնամին՝ նետով ու քարով :

Հելլենական պարիսպին, հողէ թուփին աստիճանաւոր կառուցուածքը ցոյց կու տայ այն հողը որ հելլենները ունէին, պարիսպին որ եւ է մէկ կէտէն դիւրաւ օդնական զօրք եւ ռազմանիւթ հասցնելու :

Հոմէրական ռազմաճարտարապետութիւնը կը հետեւի հելլենական շինուածաձեւին : Հոս ալ Թիլոնի կանոններն են որ կը ծառայեն որպէս հիմնական օրէնք ռազմական շինութեանց : Հոմէրացիք շինեցին ամբողջութեամբ եւ բերդեր կաշարութեան սահմաններուն վրայ : Հոնոսէն մինչեւ Դանուբ, Սկիփիոյ սահմաններուն վրայ, Փոքր Ասիոյ եւ Ափրիկէի իրենց գաղթականներուն մէջ : Այս սահմանային ամբողջութիւնները պարիսպներու շարքեր էին եւ կամ, ինչպէս Սուրիոյ եւ Ափրիկէի մէջ, անապատին եզրերը շարուած փոքր պահականոցներ, անկանոն «յատակադներով» ուր կ'աշխատէր հապճեպով կազմուած ծրագիր մը, զոր յետոյ կը դարձանէին, կը զօրացնէին ու կը վերածէին իրական ամբողջի մը :

Բիւզանդացիք, որոնք ուղղակի Հոմէր ժառանգորդները կը նկատուին, թէեւ շատ մը բաներու մէջ զարտուղին անկից, արտակարգ նորութիւն մը չըրին զինուորական շինութեանց մէջ : Բիւզանդական պարիսպները՝ զորս կը տեսնենք Կոստանդնուպոլսոյ շուրջ, մեղի կու տան լուսադոյն օրինակները այդ շրջանի կատարելագոյն շինութեանց :

Այս ռազմաշինութեան մէջ պաշտպանութեան դիմը կազմուած էր ջուրով լեցուն լայն փոսէ մը եւ աշտարակներով զօրացած պարիսպներու երբեակ շարքերէ : Այս պարիսպներուն կարեւորութիւնը կ'աւելնար դուրսէն դէպի ներքին շարքերը :

Բիւզանդացիք անխորհրդաբար զօրծածեցին քառակուսի եւ կըր յատակադներով աշտարակներ, որոնց դասաւորումը այնպէս մըն

(6) Aug. Choisy, Histoire de l'Architecture, 2e édition, t. II, p. 79.

(7) Dieulafoy, Annales des Ponts et Chaussées, 1883. Փարիզ :

էր որ այս աշտարակները իրարու արդէլք ու խափանարար չէին ըլլար:

Պարխալի հաստութեան եւ ամբողջական տեսակէտով, բիւզանդական շինութիւնները գերիվեր է ցարդ մեր յիշած շինութիւններէն: Արդարեւ՝ թէեւ հաստութեամբ նուազ լայն քան պարսկական եւ հռոմէական շինութիւնները, սակայն բիւզանդական որմապարիսպները ամբողջութեամբ շաղախապատ քարէ շինուած էին: Այսպիսի պարիսպներ քանդելու համար հարկ եղաւ որ, պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով, երեւան դայ եւ գործածուի հրանոթը:

Գալով իսլամական ռազմաշինութեան՝ ան նոր տուեալներ չէ բերած: Իսլամական ռազմաշինութիւնը գերազանցապէս ներշնչուած է բիւզանդական եւ պարսկական ռազմաշինութիւններէն:

Ճարտ. Ս. ձեւԱ.ԷԻՐՃԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՊԵՏԻՔ ԿՈՄՍԻՆ ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ԿԵԱՆՔԸ

(Շար. Բազմ. 1949. Թիւ 1-2, էջ 33)

Այն ժամանակները Պարսկաստանի քրիստոնեաներու մէջ շատ օրինակելի էր համերաշխութիւնը: Սալտաղի խորհրդակցութենէն քանի մը օր վերջ՝ Նաչիրվան հաւաքուեցան կաթողիկէ առաջնորդներն ու քահանաները. զլիաւորները Մատթէոս առաքելական առաջնորդն ու Փիսքոփոսն էին: Այս ժողովքով կ'ուղէին որոշել Մատթէոսի եւ Փիսքոփոսի իրաւական իշխանութեան սահմանները. նոյնպէս հոս պիտի որոշէին իրենց ընկերներն ու բռնելիք ուղղութիւնը. վճռելիք շատ մը խնդիրներ կային: Տաք վիճաբանութիւններէ վերջ երկու հակառակ կողմեր ձեւացան. Ապետիք ամէն կերպով ջանաց անհամաձայ-

նութիւնները հարթել, ու երկարօրէն խօսեցաւ համերաշխութիւն մը դոյացնելու համար: Ամէն օր տեսակցութիւն կ'ունենար Փիսքոփոս առաքելական այցելուին՝ ինչպէս նաեւ Մատթէոս առաքելական Կառավարչի հետ, մինչեւ որ վերջապէս վրայ կ'ը հասնի Մատթէոսի մեկնումի պարագան: Այնպիսի լուրեր կը հասնին որ անհրաժեշտ կը դառնայ առաքելական Կառավարչին այցելութիւնը Շահին, որ նոյն ատենները իր ամարանոցը Կաղուին կը գտնուէր: Այս շրջանին հետեւաբար պարագ մնացած աթոռը Փիսքոփոս պիտի մատակարարէր. իսկ Ապետիք իբր բարեկամ մը եւ ծանօթ տեղւոյն եւ տեղական խնդիրներուն՝ իր խորհուրդներով պիտի օժանդակէր անոր: Առաքելական Կառավարիչ՝ Մատթէոս Եպիսկոպոս Կաղուին հասնելէն քիչ յետոյ կը վախճանի, ուստի բոլորովին նոր դրութիւն մը կը ստեղծուի:

Ասոր վրայ կ'աւելնայ նաեւ այդ անակնկալը՝ որ վերջապէս մէկ տարի վերջ, կը վերադառնան այն պատգամաւորները՝ զոր դեռ Մատթէոս Առաքելական Կառավարիչը զրկած է Եւրոպա քրիստոնեայ պետերու քով: Այդ երկու պատգամաւոր կրօնաւորներու մեկնելէն ի վեր շատ բան չէին իմացած անոնց մասին, բայց շատ կը մտահոգուէին, որովհետեւ արեւելեան քրիստոնէութիւնը անմիջական վտանգի մէջ էր թուրքերէն, ուստի շատ յոյսեր դրած էին անոնք Եւրոպայի քրիստոնեայ թագաւորներու միութեան եւ պաշտպանութեան վրայ: Ուրեմն հիմա պէտք էր Եւրոպայի իշխեցողներու պատասխանը Շահին հասցնել: Ասոր համար Փիսքոփոսի ճանապարհորդութիւնը անհրաժեշտ դարձաւ: Ուստի Ապետիք առաջարկեց թէ Մատթէոսի պատուին իբր արժանաւոր յաջորդ մը՝ Փիսքոփոս երթայ Կաղուին Շահին առջեւ ելլելու. իսկ ինքը անոր բացակայութեան շրջանին պիտի զբաղէր տեղական խնդիրներու եւ գործերու մատա-

կարարութեամբ: Ուրիշներ սակայն կը հակառակէին ըսելով թէ Փիսքոփոսը անծանօթ անձ մ'ըլլալով՝ շատ հաճելի պիտի չըլլայ Շահին անոր այցելութիւնը, յետոյ անծանօթ սովորութիւններուն ու լեզուին՝ կրնայ մինչեւ իսկ ծիծաղելի դառնալ: Բայց Ապետիք հակառակը կը պնդէր, օրինակ բերելով նոյնինքն Մատթէոսը, որուն բան մը չպատահեցաւ երբ Կղեմէս Թ-ի կողմէն եկաւ պարսկական արքունիքը, որու մասին ինքը Ապետիք կրնար վերկայել, քանի որ հետն էր իբր բարեկամ: Սակայն երբ միւսները կը պնդէին դեռ իրենց կարծիքին վրայ, Ապետիք բուն կերպով հարցուց թէ կը հաւատա՞ն իր լաւ քրիստոնեայ ու կաթողիկէ ըլլալուն թէ ոչ. երբ պատասխանը ամէնուն կողմէն հաստատական եղաւ՝ նա աւելցուց թէ ուրեմն պէտք են հետեւիլ իր խորհուրդին: Նաչիրվանի մեծերը վերջապէս լըռեցին մտածելով միանգամայն թէ Ապետիք արդարեւ յարմար անձ մըն էր պաշտպանելու Փիսքոփոսի բացակայութեան շրջանին քրիստոնեաներու շահերը՝ մահմետական իշխաններու եւ Նաչիրվանի առաջնորդին դէմ:

Ապետիք, սակայն, արդէն այն ատենները որոշած էր որ եթէ յաջող վերջացնեն իրենց առաքելութիւնը՝ Փիսքոփոսին հետ միասին Եւրոպա երթայ, ու եթէ կարելի ըլլայ՝ մտնէ Լէոփոլտի ծառայութեան:

Կը մօտենային մեկնումի օրերը. ուստի ժողովը հանդիսաւոր արարողութեամբ հրաւիրեց Առաքելական նուիրակը ճամբայ ելլելու դէպի Պարսկաստան, իր տեղը թողնելով Ապետիք, որ իր բացակայութեան ընթացքին եկեղեցական գործերը: Հանկառնաբար եկեղեցական պատուով, ապա զիսաւոր պատարագ մատուցուեցաւ, ապա Ապետիք զլիաւորները ճաշի հրաւիրեց ի պատիւ մեկնողին: Այս ճաշին հրաւիրուած էին նաեւ Շահին Նաչիրվան ապրող իշխաններն ու բարձրաստիճան պաշտո-

նեաները, որոնց հետ գործը նոյնպէս կարգադրուած էր արդէն: Ողջերթի մագթանքներու մէջ ստէպ լսուեցաւ հետեւեալ բացատրութիւնը.

— Տա՛յ Աստուած որ անօրէն թուրք աղղը, մեր հասարակաց թշնամին, կարենանք շուտով դուրս նետել թէ՛ Արեւելքէն եւ թէ՛ Արեւմուտքէն:

Ապետիք մէկ երկու օրուան ընթացքին քանի մը նամակներ պատրաստեց ու արագ նամակատարներու ձեռքով զրկեց Կաղուին, արքունական պալատին քրիստոնէութեան բարեկամներուն: Ատոնցմէ առաջինը եղաւ Շէյխ Ալի Խան՝ մին Շահի զլիաւոր նախարարներէն: Այս նամակներուն մէջ կը նկարագրէր քրիստոնեաներու վիճակը Նաչիրվանի մէջ եւ կը գրէր թէ Մատթէոսի Առաքելական Կառավարչի (զոր պարսկական սովորութեան համաձայն Խալիֆա կը կոչէ) մահուան հետեւանքով Շահին պիտի ներկայանայ Հռոմէն Պապի կողմէն զրկուած առաքելական այցելուն ու իմաստուն Փրանկիսկոս Եպ. Փիսքոփոս: Ալի Խան կ'ը յաջողցնէ որ Շահը ընդունի նուիրակը Նովրուսի (նոր տարուան) հանդէսներէն առաջ: Յիսուն օր չանցած Ապետիք պատասխան կ'ընդունի Ալիէն: Շահը սակայն ինչ ինչ պայմաններ ալ դրած էր. այս է թէ նուիրակը վաճառական մը չըլլայ, եւ թէ որեւէ կերպով, առաջ կամ վերջ՝ մէջտեղ չեւլէ թէ ան իրաւական յաջորդը չէր Մատթէոսի: Բարեբախտաբար նոյն ատենները հոն կը գտնուէր Երեւանցի «Տէր Աւագ Ագարեան» մեծահարուստ հայ ազնուական մը, հին բարեկամ Ապետիքի, միանգամայն ծանօթ եւ ազդեցիկ մարդ պարսկական արքունիքի մէջ, որ երաշխաւորութիւնը յանձն առաւ:

Տասնհինգ օր վերջ Փիսքոփոս ճամբայ կ'եւլէր՝ ընկեր ունենալով երկու կրօնաւորներ եւ երեք անուանի աշխարհականներ: Նուիրակութիւնը ճամբայ կ'եւլէր